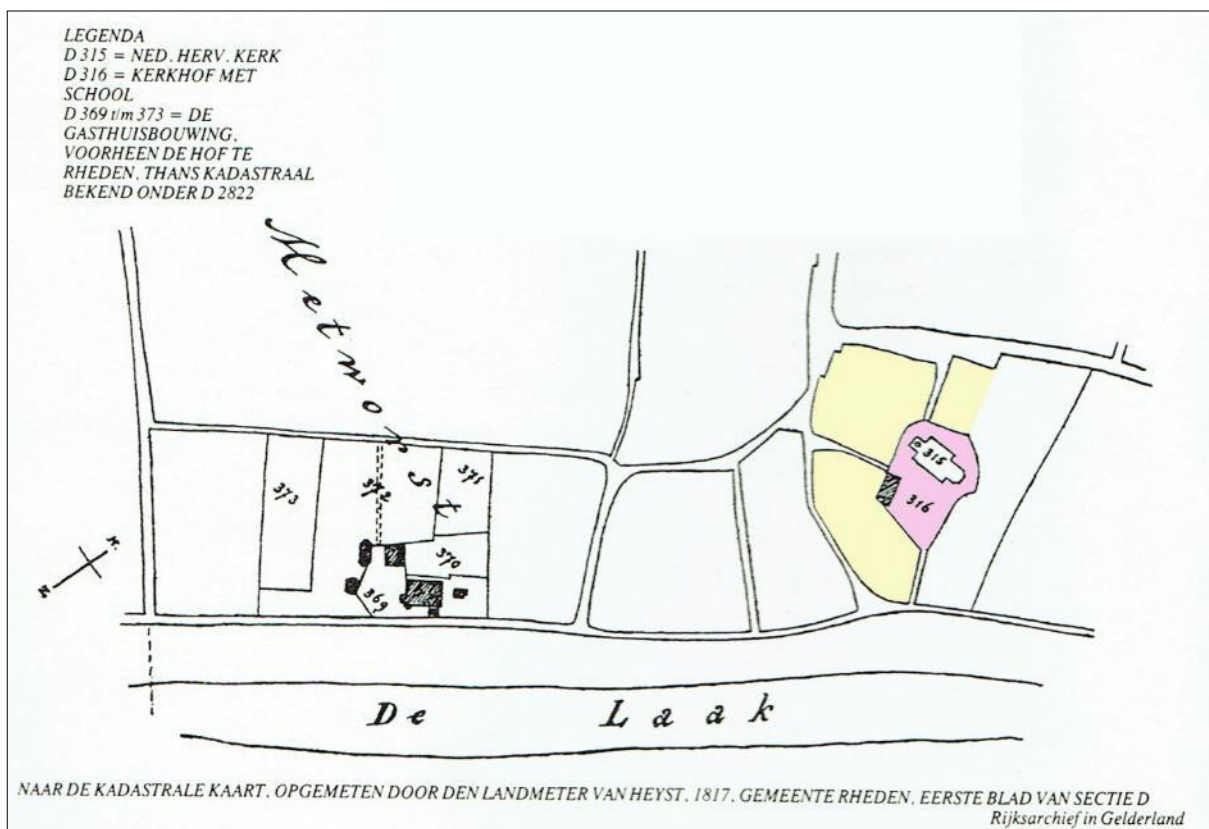

Historische beschrijving:

Net als de andere dorpen in de gemeente ligt het dorp Rheden in de overgangszone tussen de Veluwe stuwwal en het IJsseldal op een waaier van materiaal dat uit de droogdalen is gespoeld. De puinwaaier bij Rheden is de grootste van de gemeente. De ligging van het dorp aan de IJssel en de voormalige zijrivier de Laak (wat waterloop of grens betekent) komt tot uitdrukking in de plaatsnaam. De naam Rheden – geschreven als *Rheton* – wordt geïnterpreteerd als ‘woonplaats aan het riet’ en in het jaar 960 het eerst aangetroffen in een schenking van Koning Otto I aan het Sint Mauritiusklooster in Maagdenburg. In genoemd document schonk de koning het klooster onder andere een hoeve in de buurschap Rheden. Het lijkt aannemelijk dat het klooster het initiatief heeft genomen om in Rheden een kerk te stichten. Rond het jaar 1000 kwamen de kerk en het ‘Hof te Rheden’ – mogelijk de genoemde hoeve – in handen van het Benedictijnerklooster van de Sint Paulusabdij te Utrecht. Het Hof is ruim 300 jaar kerkelijk bezit geweest en daarna overgegaan in particuliere handen om tenslotte in 1641 overgedragen te worden aan het Sint Petergasthuis in Arnhem. De naam ‘Hof te Rheden’ is daarna in onbruik geraakt om te worden vervangen door ‘Gasthuisbouwing’.

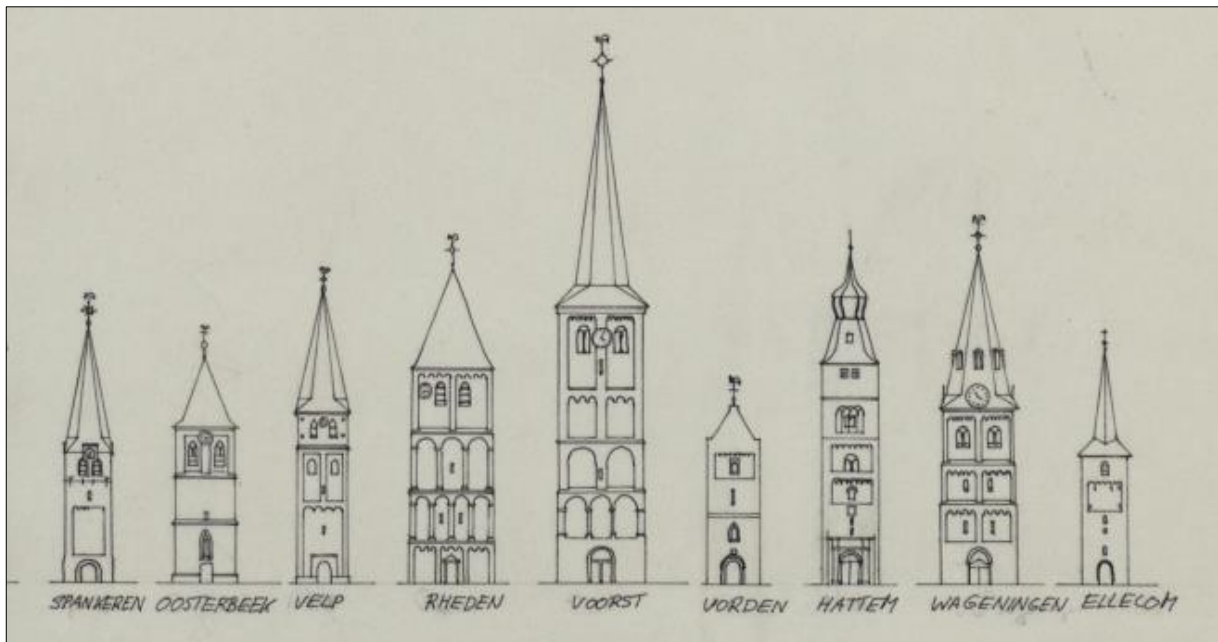

1817/1832. Het hof van de kerk is lichtroze ingekleurd, de overige goederen in eigendom van de pastorie lichtgeel. Het geven van onderwijs was één van de vele nevenfunctie van een koster van een kerk. Het is daarom niet verwonderlijk dat het dorpschooltje (316) op het hof van de kerk lag.

Bron: J. Schrijvershof, A. Kolkman, *Dorpskerk Rheden. Levend monument*, Rheden, 1983.

Het huidige godshuis is in fasen tot stand gekomen. De onderste delen van de toren dateren uit de eerste helft van de 12^e eeuw, het koor uit de 15^e eeuw, en het schip uit het 1^e kwart van de 16^e eeuw. De oude Mauritiuskerk en zijn omgeving zijn sociaal en geografisch vele eeuwen het hart van het dorp Rheden geweest. Daar wijst de concentratie van bebouwing rond de kerk op oude kaarten op, maar ook bijvoorbeeld de laatmiddeleeuwse gewelfkelder op de hoek van de Groenestraat (vmlg. nr. 86) tegenover de kerk. Hoewel dat tegenwoordig anders is, toont een vergelijking van de romaanse torens binnen de gemeente aan dat het dorp Rheden in de middeleeuwen en lang daarna de belangrijkste kern was. De kerktoeren is hier qua schaal en architectuur duidelijk representatiever.

Natuurlijk wijst ook de benaming van de huidige gemeente Rheden en zijn voorganger het schoutambt (sinds 1573) op de belangrijkste positie van Rheden binnen het gebied.

Romaanse torens in Gelderland door A. Warffemius uit 1985, uitsnede. Bron: Beeldbank RCE.

Rheden, XVIIIB. Evenwijdig aan de Laak lopen (van boven naar beneden) de Veerweg, de Dorpsstraat en de Laakweg, met haaks daarop de Groenestraat (links naast de kerk). Gelders Archief, inv. Nr. 5652, AKV 352 (uitsnede).

De oudst bekende kaarten waarop de kerk niet als symbool is afgebeeld, dateren uit de 17^e eeuw en laten zien de bebouwing rond de kerk een agrarisch karakter had. Dat was 2 eeuwen later nog steeds het geval. In 1832 waren veel percelen rond het kerkhof in eigendom van de pastorie, maar het recht

van gebruik ('r.v.g.') en/of recht van opstal ('r.v.o.') van de diverse percelen was verdeeld onder diverse dorpsbewoners. Een uitzondering hierop waren de tuinen en boomgaarden ten oosten van de kerk. Een strook grond van de Dorpsstraat naar de Laakweg, direct naast gronden van de kerk, was in eigendom van de aan de Dorpsstraat woonachtige Martinus Belder, 'bouwman te Worth Rheden'. Weer oostelijk hiervan lag een stook van de Erven Gerrit Hillebrink, 'tuinman te Rheden', die in een huis aan de Laakweg woonde. Het is op deze strook, op de plaats waar in 1832 een boomgaard aan de Dorpsstraat lag, waar nu de Cirkel staat en het nieuwe appartementengebouw is gepland.

Ondanks dat er in de rest van de 19e eeuw best wel het één en ander wijzigde in de omgeving van de Mauritiuskerk, bleef de essentie van de plek – een middeleeuwse kerk omzoomd door boerderijen – tot ca. 1925 ongewijzigd.

De kerk en zijn omgeving in 1832. Het kerkhof was destijds van 3 zijden bereikbaar: (met de klok mee) vanaf de Laakweg, vanaf het Laakpad, en vanaf de Dorpsstraat. De Cirkel staat thans op het perceel dat in 1832 het nummer D309 kreeg. Bron: hisgis.nl

Uitsnede tekening J. de Goije, 1854. Het pad naar het hof van de kerk vanaf de Dorpsstraat. De boerderij links werd tussen 1854 en 1925 gesloopt. Gelders Archief, 1551 – 2202.

De kerk gezien
vanaf de kruising
van de Laakweg
en het Laakpad,
1910-1930. Bron:
Gelders Archief.

Gezicht op de kerk vanaf het Laakpad, ca. 1900. Bron: Gelders Archief.

Hoewel de eerste Monumentenwet in Nederland pas in 1961 van kracht werd, was er op nationaal niveau destijds al bijna een eeuw aandacht voor de omgang met monumenten van landelijk belang. Het artikel 'Holland op zijn smalst' uit 1873, de beroemde aanklacht van Victor de Stuers in *De Gids* tegen de liefdeloze omgang met belangrijke monumenten en het ontbreken van overheidsbemoeienis daarbij, wordt daarvoor algemeen als het startpunt gezien. De oproep van De Stuers leidde een jaar later namelijk al tot de oprichting van het college van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, enkele jaren daarna tot een Afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken onder leiding van genoemde De Stuers en uiteindelijk aan het begin van de 20^e eeuw tot het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de voorloper van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De Rhedense Mauritiuskerk was een gebouw dat zich vanwege zijn hoge waarde al vroeg mocht verheugen in de belangstelling van deze voorlopers binnen de monumentenzorg. De onder leiding van De Stuers en architect Pierre Cuypers werkzame Adolph J.M. Mulder schreef in 1896 een rapport ten behoeve van een voorgenomen restauratie, die van 1901 tot '04 zou plaats vinden onder verantwoordelijkheid van Josephus Th.J. Cuypers, de zoon van Pierre die ook af en toe op het werk kwam kijken. De restauratie werd begeleid door een van rijkswege ingestelde commissie, die bestond uit de Commissaris van de Koningin in Gelderland en namens het College van Notabelen der Ned. Herv. Gemeente te Rheden de heren C.M. baron Brantsen van Wielbergen, K. Bennink en H. Teunissen G. Jzn. Deze laatste was tevens de aannemer. De toren werd in de restauratiewerken niet meegenomen, omdat deze net als vele andere kerktorens sinds de Napoleontische tijd in eigendom was van de gemeente en deze ondanks verzoeken daartoe van de kerkgemeente niet werd overgedragen. Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn meerdere foto's van de kerk en de omgeving bewaard, die gerelateerd zijn aan het onderzoek van Mulder en de restauratie door Cuypers, en die een goed beeld geven van de omgeving aan het begin van de 20^e eeuw.

Beeldbank RCE, 1896.

Beeldbank RCE, 1896.

Beeldbank RCE, 1900.

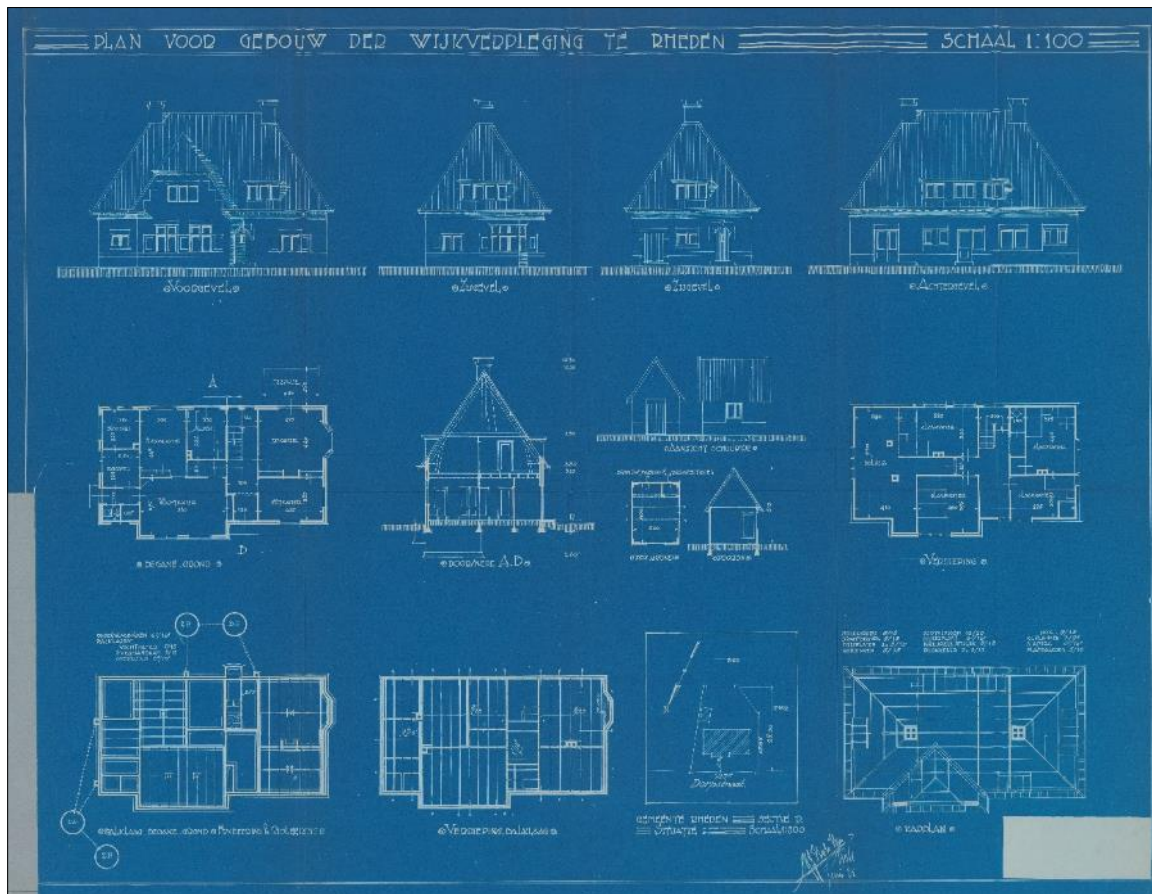
Beeldbank RCE, 1903.

Beeldbank RCE, 1903.

Het lijkt erop dat de gemeente Rheden zich door de betrokkenheid van het Rijk bij de restauratie meer bewust raakte van de monumentale waarde van de kerk. In 1919 wordt in de gemeentelijke jaarverslagen opgemerkt dat 'het bovenste gedeelte van de toren te Rheden van dien aard is geworden dat binnen afzienbare tijd een vrij belangrijke restauratie noodig zal zijn, waarvoor wellicht aan Rijk en Provincie steun zal zijn te vragen waar het hier een behoud van een monument van bouwkunst betreft.' Hoewel het nog tot 1930 zou duren voordat de toren zou worden gerestaureerd, blijkt uit haar handelen dat de gemeente al wel degelijk bezig was met een passende omgang met de kerk en de omgeving. Zo schreef de zeer bij alle vormen van ruimtelijke kwaliteit betrokken, Rhedense burgemeester Bloemers in 1925 een brief aan freule Brantsen van Rhederhof, over het wijkverplegingsgebouw dat zij wilde laten oprichten aan de Dorpsstraat, en dat door de gemeente als niet passend bij de kerk werd ervaren. Uit een passage in de brief blijkt dat de gemeente voornemens was een parkaanleg rond de kerk te realiseren, met een plein ten oosten van het koor van de kerk:

'De architect heeft blijkbaar de beteekenis van dit gebouw op deze plaats in het geheel niet begrepen en zich niet of onvoldoende laten inlichten over het plan van het gemeentebestuur om op de van u verkregen terreinen na den afbraak van het huis een plein met plantsoen te laten aanleggen, waardoor het prachtige kerkgebouw een passende omgeving zal verkrijgen. Het is Burgemeester en Wethouders niet mogelijk geweest -juist in dit verband- toestemming te geven voor een bouw, waarvan het plan zóó weinig verzorgd is en die niet alleen een ernstigen misstand (in plaats van een verfraaiing der omgeving zou vormen, maar ook voor de Stichtster een teleurstelling zou worden. In het bijzonder de achtergevel, die aan het kerkplein zou komen, is zoo slecht, dat de uitvoering niet kan worden toegestaan.'

Plan voor een wijkverplegingsgebouw, het huidige gebouw Dorpsstraat 49, naar ontwerp van M.J. Hols, 1925.

Vermoedelijke restanten van de parkaanleg zijn de twee rode beuken bij de entree naar de kerk en de fantastische solitaire plataan ten zuiden van de kerk. De plannen van de gemeente pasten goed binnen een landelijke trend die erop gericht was om eerbiedwaardige monumenten zo voordelig mogelijk te kunnen beleven door ze stijlzuiver te restaureren, te 'voltooien' en vrij te maken van latere, soms ook monumentwaardige aanbousels. Het plan van de gemeente werd mogelijk

gemaakt doordat sinds 7 december 1870 op last van Gedeputeerde Staten van Gelderland niet meer mocht worden begraven op het oude kerkhof. Daartoe was een nieuwe begraafplaats aan de Pinkelseweg in gebruik genomen.

Uitbreidingsplan 1925. Er is het nodige veranderd rond de kerk, maar in essentie is de situatie nog min of meer hetzelfde als in 1832.
Bron: Gelders Archief.

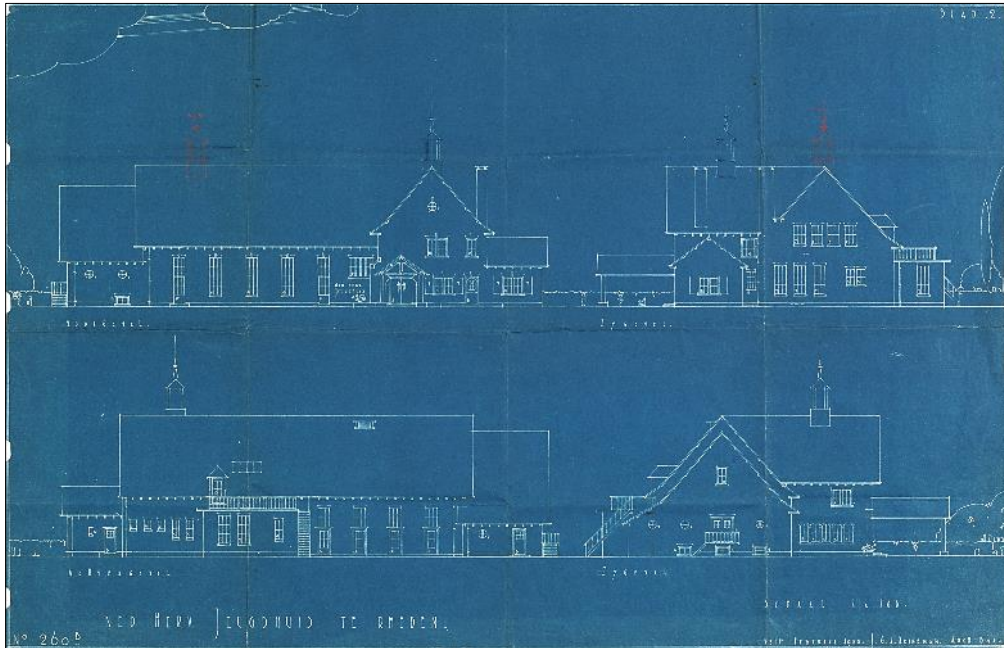

Uitbreidingsplan 1933. Te zien is dat rond de kerk inmiddels een parkaanleg was gerealiseerd. Het wijkverplegingsgebouw was inmiddels gebouwd op perceel 2835, en ten behoeve van een monumentale entree vanaf de Dorpsstraat was het door burgemeester Bloemers genoemde huis afgebroken. De huidige Kerkstraat, met in de zichtas de toren van de Mauritiuskerk, was al in lichtgeel aangegeven, maar nog niet aangelegd. Dat zou in 1934 gebeuren, toen het huis op perceel 2024 daarvoor werd afgebroken, De Cirkel was nog niet gebouwd. Bron: Gelders Archief.

In 1935 zou de situatie rond de kerk opnieuw flink veranderen, toen er aan de oostzijde van het koor, aan het kerkplein het Ned. Herv. Jeugdhuis naar ontwerp van J.G.A. Heineman gebouwd werd. Hierover stond destijds in het kerkelijk mededelingenblad het volgende:

'Zoals wel algemeen bekend is, zal het verrijzen aan 't kerkplein, op land vroeger toebehoorende aan den Heer Boerman, aan de achterzijde begrensd door 't Melispad. Dit Melispadstaat ook wel bekend als een uuteweg en is thans de toegangsweg tot de muziekschool.'

Het gebouw van Heineman vormt nog steeds de kern van de huidige Cirkel.

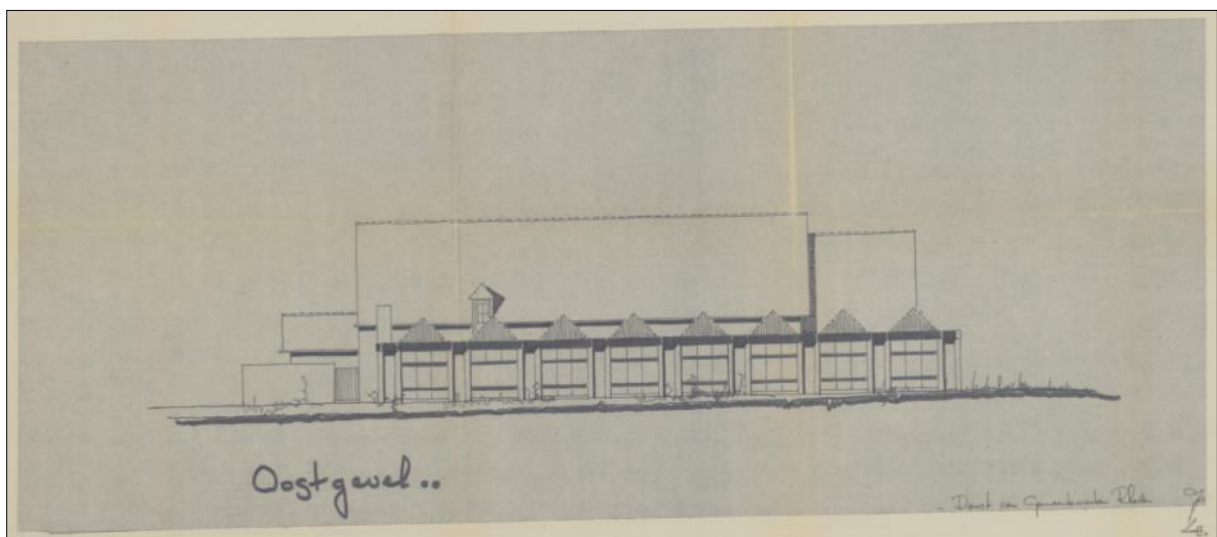
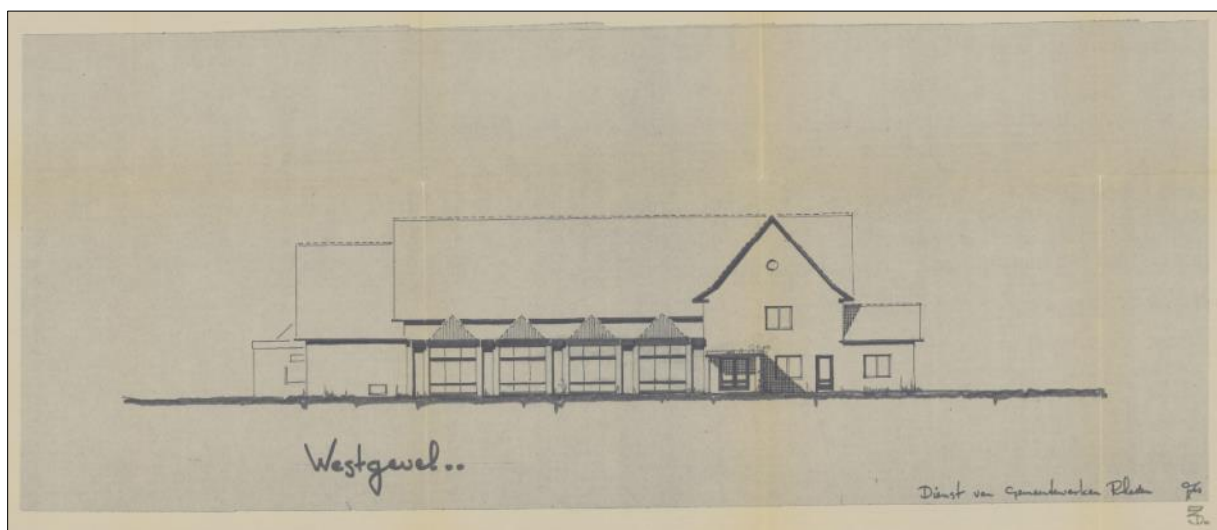

Boven: gevelaanzichten NHV-gebouw door J.G.A. Heineman.
Onder: luchtfoto WO2, RAF 1944. Het NHV-gebouw is hierop goed te zien.

Na de Tweede Wereldoorlog nam de bebouwingsdichtheid ten westen van de kerk af, mogelijk als gevolg van de aanleg van de A348 in de jaren 1960-'74, waarvoor de Groenestraat rechtdoor werd getrokken. Hierbij ontstond aan de westzijde van de kerk een marktpleintje, en een verdere uitbreiding van het park rond de kerk.

Ten noordoosten van de kerk nam de bebouwingsdichtheid juist toe. Het NHV-gebouw werd in 1974-'75 door de gemeente Rheden van de kerkelijke gemeente gekocht om er een dorpshuis van te maken, waar tentoonstellingen werden gehouden, muziek gemaakt, toneelvoorstellingen werden gegeven, workshops en recepties werden georganiseerd etc. Hiervoor werd het gebouw verbouwd en vergroot naar een ontwerp van de dienst gemeentewerken onder leiding van Ir. P.J. Baauw. Uit de ontwerpschetsen blijkt dat het de bedoeling was het gebouw uit te breiden met een aan het structuralisme verwante architectuur van vierkante bouwblokken onder een tentdak aan de voor- en achterzijde.

Ontwerpschetsen Gemeentewerken van de voorgevel (westgevel) en achtergevel (oostgevel).

Uiteindelijk is de voorgevel min of meer conform dit principe uitgevoerd, maar de uitbreiding aan de achterzijde is minder stijlzuiver gerealiseerd. Bij de entree werd bij de verbouwing een muurplastiek van baksteen door Willem Berkhemer geïntegreerd. Aan de plaatselijke bevolking werd gevraagd om het gebouw een passende nieuwe naam te geven. Op 11 september 1976 werd het oude NHV-

gebouw opnieuw in gebruik genomen onder de naam 'De Schaarweide'. Een schaarweide is een weide waarop men op gemeenschappelijke Markegrond vee kan weiden. In Rheden lag deze weide bij Laakweg 21, in de 'Rhedensche Laag'.

Ter gelegenheid van de ingebruikname als dorpshuis, werd er bij De Schaarweide ook een plastiek van Bernard Laméris geplaatst. Deze staat er nog steeds. Foto uit 1977. Bron: Gelders Archief.

Muurplastiek Willem Berkhemer, 1976. Bron: beeldbank gemeentelijk kunstbezit gemeente Rheden.

In 1988 werd De Schaarweide verkocht aan een particulier die het gebouw 'De Cirkel' noemde. Sindsdien is het pand verder vergroot en veranderd. Het is momenteel in gebruik als sport- en gezondheidscentrum en buitenschoolse opvang.

Obliëkfoto's Slagboom en Peters, 2021.

Gebruikte bronnen en literatuur:

- Canon van Rheden*, P.J. den Boer – Pinxter, J.W.M. Jansen en F. Keverling Buisman eds., Velp, 2011.
- Kolkman, A., *De oude St. Mauritiuskerk te Rheden*, Rheden, 2011.
- Kolkman, A., 'Namen in Rheden (III)', in: *Ambt en Heerlijkheid, mededelingen van de Oudheidkundige Kring "RHEDEN – Rozendaal"* 90 (mei 1988), pag. 9-13.
- Kolkman, A., 'Namen in Rheden V', in: *Ambt en Heerlijkheid, mededelingen van de Oudheidkundige Kring "RHEDEN – Rozendaal"* 98 (juli 1991), pag. 7-11.
- Rheden. Cultuurhistorische analyse structuurvisie 2014*, Gemeente Rheden, z.p., 2014.
- Scholten, F., *De gemeente Rheden op oude kaarten*, Utrecht, 2010.
- Schrijvershof, J. en A. Kolkman, *Dorpskerk Rheden. Levend monument*, Rheden, 1983.
- Vos, L., *Het beeldenboek. Beeldende kunst in de openbare ruimte van de gemeente Rheden*, z.p., 2007.

Bouwvergunningenarchief gemeente Rheden

www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl

www.hisgis.nl

www.geldersarchief.nl